
آسیب‌شناسی زینت زنان از منظر قرآن

ظل بتول^۶

چکیده

یکی از صفات الهی زیبایی و جمال است و از طرفی هر صفتی از حق به مخلوق تسری می‌یابد و موجودی جزئی از آن صفات را دارا می‌باشد آن را نمایش می‌گذارد. زیبایی نیز از این امر مستثنا نیست. به تعبیری دیگر زیبایی حق و کامل، خداوند متعال است و از سویی دیگر یکی از صفات خداوندی زیبایی‌خواهی است که به‌طور قطع در موجودات نیز شعاعی از آن نمودار است. در این میان زیبایی و زیبایی‌خواهی انسان نیز امری فطری و طبیعی انسان است. در دین مبین اسلام آرایش و آراستگی مسئله پسندیده و نیکو است و میان زن و مرد فرقی نیست، اسلام نیز بر این نوع آراستگی تأکید بسیاری کرده است. این حس زیبایی با وجود روحیه جلومگری بانوان، زمینه بروز آسیب‌های اخلاقی را فراهم می‌آورد و زندگی خانوادگی و اجتماعی بشر را تحت تأثیر قرار می‌دهد. هدف پژوهش حاضر شناخت مصادیق زینت و آرایشگری و حدود و ثغور زینت و شناخت آسیب‌های این امور در جامعه به صورت عمومی با استفاده از آیات قرآن کریم و با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و تحلیلی به این مهم پرداخته است. بنابراین از نظر اسلام، آرایش و زینت به‌خودی‌خود برای زن امری مباح، مطلوب و از ضروریات زندگی زن‌اشویی است، ولی آشکارکردن آن در مقابل مردان نامحرم ممنوع است، از طرفی بی‌توجهی به غریزه خودنمایی و تبرج برای زن زیان‌بخش بوده و امنیت و سلامت خود زن و روان خانواده و اجتماع را به خطر می‌اندازد. یعنی باعث افزایش روابط بی‌بندوبار جنسی در جامعه و ضعیف‌شدن و سست گشتن ایمان و تقوای افراد و خیریه الزهراء، پایین‌آمدن اعتمادبه‌نفس زنان و دختران در جامعه است. «آبادی، چاپ اول، ۱۳۹۱»

کلیدواژه‌ها: آرایش، تبرج، زیبایی، جمال، زخرف، آسیب‌شناسی.

۶. کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن جامعة المصطفی العالمیه، نمایندگی خراسان.

۱. معناشناسی زینت

فراهِیدی در معنای زینت گفته است: «الزین نقیض الشین... و الزینه جامع لكل ما یترین به؛ زیبایی نقیض زشتی است و زینت هر آنچه که به وسیله آن آراسته شود را در بردارد زینت از فعل «زان» می‌باشد به معنای آراستن، تزئین، زیور، بزک، آرایش و...». ابن‌منظور در معنای لغت زینت گفته است: «الزین خلاف الشین و جمعه ازین... الزینه و الزونه اسم جامع لما ترین به» ابن‌منظور در ذیل آیه ۳۱ سوره نور در معنای واژه زینت در آن آیه اشاره به زینت ظاهری و باطنی نموده می‌نویسد: «زنان زینت باطنی مثل گردنبدن، خلخال، بازوبند و النگو را آشکار نکنند و لباس و صورت زینت ظاهری است». (فراهِیدی، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۸۷)

راغب نیز گفته است: «ماده «زین» یک ریشه دارد و بر زیبا و زیباسازی دلالت می‌کند و متضاد آن «شین» به معنای زشتی و ننگ است. زینت حقیقی و راستین چیزی است که انسان را در هیچ‌یک از حالات، نه در دنیا و نه در آخرت آلوده و ناپاک نمی‌کند، اما آنچه که انسان را در حالتی غیر از حالتی دیگر زینت دهد از جهت همان، معنای شین یا زشتی را دارد، ولی زینت در کوتاه سخن سه گونه است؛ زینت نفسانی مانند علم و اعتقادات نیکو و زینت بدنی مثل نیرومندی و بلندی قامت و زینت خارجی مثل مال و مقام بر اساس این معنا زینت حقیقی به معنای؛ به‌سوی کمال رفتن و در جهت کمال مطلق بودن در همه ابعاد وجود می‌باشد. پس زینت هم به زیبایی‌ها و آرایه‌های طبیعی و هم به زیبایی‌ها و آرایه‌های آراستگی اطلاق می‌شود (راغب، ۱۴۰۴، ص ۲۱۸ و ۲۱۹).

۲. معنای اصطلاحی زینت

اغلب مفسران همان مطلبی را در تعریف معنای زینت اشاره نموده‌اند که لغویون تعریف کرده‌اند. به برخی نظرات مفسران درباره معنای اصطلاحی «زینت» اشاره می‌نماییم. «زینت یعنی چیزی که مایه آراستگی است، از قبیل زیورآلات، لباس، فرش و جز اینها». «مراد از زینت پوشیدن لباس فاخر، جدید، نظیف، طاهر و انگشتر فاخر در دست کردن و سایر زینت‌ها است». (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۳۰۶)

علامه طباطبائی و شیخ طوسی گفته‌اند: «زینت به معنای لغوی آن خیلی نزدیک است زیرا عبارت است از پوشیدنی‌های حسن و آنچه که موجب آراستگی، حفظ آبرو و شئونات می‌گردد و دیگران به‌سوی آن جذب می‌شوند». (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۳۴۰)

بنابراین با توجه به نظرات مفسران معنای اصطلاحی «زینت» شبیه و متناسب با معنای لغوی آن است؛ یعنی به معنای آراستگی و زیباسازی و متضاد زشتی که به صورت مادی و معنوی، ذاتی و عرضی می‌باشد.

۳. جایگاه و اهمیت زینت در قرآن

در قرآن کریم بیش از هفتاد آیه درباره زینت و وجوه مختلف زینت بیان شده است که محتوا و مضامینش به قرار ذیل است:

۱. زینت لباس: اعراف/ ۳۲ و ۳۳.
۲. زینت بشر: کهف/ ۴۶، قصص/ ۶۰ و ۷۹، هود/ ۱۵، احزاب/ ۲۸، یونس/ ۸۸ و طه/ ۶۰.
۳. زیورآلات طلا و نقره: رعد/ ۱۷، انسان/ ۲۳، کهف/ ۲۱، اعراف/ ۱۴۸ و هجر/ ۳۹.

۴. زینت زنان: زخرف/ ۱۸، نور/ ۶۰، نور/ ۳۱، احزاب/ ۳۳ و احزاب/ ۲۸. اسلام دین معتدل است، هم به زیبایی باطنی سفارش می‌کند و هم به زیبایی ظاهری توجه می‌دهد. در قرآن آشکارا به این مسئله اشاره شده است: «يَبْنِيْ عَادَمٌ خُدُوْا زَيْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ...». آیه مزبور به زینت در هرگونه مسجد و محل عبادتی توصیه می‌کند. (اعراف/ ۳۱)

همین‌طور خداوند در آیه بعدی می‌فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ». (اعراف/ ۳۲)

از آنجاکه موضوع پژوهش حاضر زینت زنان است، صرفاً به پنج آیه مربوط به زینت زنان می‌پردازیم:

«وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى...»؛ (احزاب/ ۳۳) این آیه زنان را از بیرون شدن از خانه به‌خاطر خودنمایی کردن و به جلوه گذاشتن زینت‌ها منع نموده است.

«وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَرُجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَّهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»؛ (نور/ ۶۰) در این آیه نشان‌دادن آرایش و زینت بدن برای زنان اعم از پیر و جوان ممنوع دانسته شده است. «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يَخْفَيْنَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا آيَةَ الْمُؤْمِنِينَ لَعَلَّكُمْ تَفْلَحُونَ». (نور/ ۳۱) آیه دال بر ممنوعیت جلوه‌گری زنان در جامعه می‌باشد.

«أَوْ مَنْ يَنْشَأُ فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ». (زخرف/ ۱۸) در این آیه دو صفت زنان را که در غالب آن‌ها دیده می‌شود و از جنبه عاطفی آنان سرچشمه می‌گیرد، مورد بحث قرار داده است؛ نخست علاقه شدید آن‌ها به زینت آلات و دیگر عدم قدرت کافی بر اثبات مقصود خود به هنگام مخاصمه و جر و بحث به‌خاطر حیاء و شرم.

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ إِن كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعْكُنَّ وَأَسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا» (احزاب/۲۸) منظور از آیه اختیار کردن دنیاست و دلدادگی به بهره‌های دنیوی و روی آوردن بدان و روی گرداندن از آخرت.

۳. ۱. اقسام زینت

زینت سه قسم است: زینت مادی، زینت معنوی و زینت اخروی.

۳. ۱. ۱. زینت مادی

زینت مادی مانند مال، فرزند، لباس، مرکب و جواهر از زینت‌های مادی هستند که در قرآن به آن اشاره شده است: «الْمَالُ وَ الْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»؛ مال و فرزندان زینت زندگی دنیایند...» (کهف/۴۶)

«يَبْنِيْ عَادَمَ قَدْ اُنْزِلْنَا عَلَیْكُمْ لِیَاسًا یُّوْرِیْ سَوَءَ تَکْم وَ رِیْثًا؛ ای فرزندان آدم! بهراستی ما برای شما لباسی فرو فرستادیم که هم زشتی‌های شما را می‌پوشاند و هم زینت شماست» (اعراف/۲۶)

۳. ۲. ۲. زینت معنوی

زینت معنوی مانند ایمان و دوست داشتن فقرا برخی از زینت‌های معنوی هستند که در آیات و روایات به آن پرداخته شده است:

«لَکُنْ لِلَّهِ حَبَبَ الْإِیْمَنِ وَ زَیْنُهُ فِی قُلُوبِکُمْ»؛ لیکن خدا ایمان را محبوب شما کرد و آن را در دل‌های شما آراست...» (حجرات/۷)

امام علی؟ ع؟ می‌فرماید: «زیبایی هر کس بردباری و وقار اوست، زیبایی مؤمن پرهیزکاری اوست، جمال بنده طاعت است و جمال آزادمرد از ننگ گریختن است، جمال و زیبایی عالم عمل کردن به علم است». تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۳۳۸

۴. حدود و ثغور زینت زنان در احکام اسلامی

از نظر دین زندگی منظومه‌ای است که ساحت‌های مختلفی را در بر می‌گیرد و اگر یکی از ساحت‌های آن دچار اختلال شود زندگی مختل گشته و از پیشرفت باز می‌ماند. یکی از ابعاد زندگی دینی، روابط اجتماعی است که در آن اموری ارزش و قانون نامیده می‌شود که حجاب و حفظ عفت برای زنان از جمله قوانین و ارزش‌های اجتماعی به شمار می‌رود زن طبق فطرت مخصوص به خود دارای خصیصه تبرج و خودنمایی است. البته این دو در ذات خود مذموم نیست و جز حیات شخصی و اجتماعی زن حساب می‌رود، اما در شرایطی مذموم و ناپسند است.

زن طبق دستورات دینی مأمور به تبرج و خودنمایی و زینت در حیات زناشویی است و باز طبق قوانین دینی ملزم به رعایت حدود زینت و عدم خودنمایی در زندگی اجتماعی خویش است. بنابراین با بررسی آیات ۳۱ و ۶۰ سوره نور به این نکته دست می‌یابیم که خداوند در کنار امر به پوشش و عدم ابدای زینت در مورد اول و ابدای بخشی از آن در مورد دوم، نکته‌ای را بیان می‌دارد که نشان می‌دهد صرف توجه و

رعایت همه جوانب پوشش و حدود خودآرایی منطبق با دستور اسلامی، زن وظیفه خود را در قبال عفاف و حجاب به پایان نرسانده و نمی‌تواند ضامن سلامت زن و جامعه گردد، چراکه گاه ممکن است زن در اجتماع حاضر گردد و گفتار و لحن کلامی به کار برد که جلب‌توجه نموده و محرک قوای جنسی مردان گردد. (عارفی‌جو، بی‌تا، ص ۱۸۳)

در روایات از وجود غریزه خودنمایی یا تبرج در زن سخن گفته شده است. برای مثال امام علی (ع) می‌فرماید: خداوند زنان را از سرشت مردان آفریده، از این‌رو تمام همت خود را در جذب مردان و نزدیک شدن به آن‌ها صرف می‌کند. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۲۰، ص ۶۴) اهمیت این موضوع باعث شده است که خداوند ۳ مرتبه و در ۲ آیه به‌صراحت و با لفظ «تبرج» از آن یاد کند. و نیز در آیه ۳۱ سوره نور به‌طور غیرمستقیم به عدم ابدای زینت که همان نمایش و خودنمایی به وسیله زینت است و نیز به ماجرای کوبیدن پاها و تولید صدا از خلخال‌ها به‌عنوان ناهنجاری در زمان پیامبر اشاره می‌کند که با هدف تبرج صورت می‌گرفت.

۴. ۱. آراستگی و زینت زن برای شوهر

آراستگی و زینت زن برای شوهر در اسلام بسیار اهمیت دارد زیرا این مطلب موجب حفظ عفت و قوام و پایداری خانواده می‌شود. در آیات و روایات بسیار توصیه شده است که آراستگی و زینت زن برای شوهرش باشد.

«وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ» یعنی زینت زن باید برای شوهرش باشد. روایت زیر حاکی بر این مطلب می‌باشد:

رسول خدا فرمودند: بهترین زنان شما زنی است که برای شوهرش آرایش و خودنمایی کند، ولی خود را از نامحرمان بپوشاند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ص ۲۳۵)

رسول خدا می‌فرماید: از جمله حقوق شوهر بر همسر این است که به بهتری عطرها خوشبو کند و بهترین لباس‌هایش را بپوشد و خود را به بهترین وجه تزئین کند. (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۱۱۲)

در این حدیث آن حضرت آرایش و زینت زن برای شوهر را از حقوق شوهر بر همسر می‌شمارد.

در روایات متعددی آمده است که شایسته است زن در برابر همسر خود تبرج و خودنمایی کند و همراه او لباس حیا را از تن درآورد. جابرین عبدالله نقل می‌کند، نزد رسول خدا نشسته بودیم که ایشان فرمودند: «بهترین زنان شما کسانی‌اند که زیاد بچه بزايد، مهربان و خونگرم و عقیف و پاکدامن بوده و در خانواده خویش محترم و با عزت باشد اما در مقابل شوهر متواضع و حقیر باشد. در مقابل شوهر تبرج کند، اما در برابر غیرشوهر، خود را حفظ کند. حرف شوهر را گوش کند و امرش را اطاعت کند. هنگامی‌که با شوهر خلوت می‌کند، آن چه را که شوهرش می‌خواهد به او بذل کند

و کوتاهی نکند». (کلینی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۳۲۴)

زن باید از ابزار جاذبه‌های جنسی خود در جمع بپرهیزد و تنها از این ترفندها باید برای جذب همسر خود بهره بگیرد و حق ندارد از این بخشش‌های خدادادی، در جذب نامحرم و بیگانه استفاده کند و از طرفی دیگر اسلام در کنار در نظر گرفتن علاقه‌های فطری زنان به خودآرایی و زیباگرایی به منظور پاک ماندن محیط اجتماعی به حجاب و پوشاندن زینت‌ها و زیبایی‌ها و عدم تیرج و خودنمایی در مقابل نامحرم نیز دستور داده است چون نمایش زینت‌ها و لباس‌های زیبا باعث تحریک و تهییج می‌شود و به از میان رفتن کرامت انسانی او و جامعه پیرامونش می‌انجامد (عارفی‌جو، بی‌تا، ص ۱۶۳) این رو در قرآن آمده است: «وَلَا يَبْدِيَنَّ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبَنَّ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ خُبُورِهِنَّ وَلْيَضْرِبَنَّ خُمُرِهِنَّ عَلَىٰ خُبُورِهِنَّ وَلَا يَبْدِيَنَّ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرَ أُولَىٰ الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَىٰ عَوْرَتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبَنَّ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يَخْفَىٰ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ و به زنان با ایمان بگو: دیدگان خود را (از نامحرم) فرو بندند و دامن خویش را حفظ کنند و زینت خود را جز آن چه نمایان است (مانند دست و صورت) آشکار نسازند و باید روسری‌های خود را بر سینه‌های خویش فرو اندازند و زینت و آرایش خود را آشکار نکنند جز برای شوهران خود یا پدرانشان یا پدران شوهرانشان یا پسران شان یا پسران شوهران شان یا برادران یا برادرزادگان یا خواهرزادگان شان یا زنان (همکیش خود) یا بردگان شان یا مردان تابع خانواده (سفیه و عقب مانده) که به زن رغبت ندارند یا کودکانی که به عورت زنان وقوف نیافته‌اند و پاهای خود را چنان بر زمین نکوبند تا آن زینتی که پنهان کرده‌اند (خلخال) دانسته شود وای مؤمنان همگی به درگاه خداوند توبه کنید تا شاید رستگار شوید». (نور/۳۱)

در تفسیر این آیه چهار حکم بیان شده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۱۴، ص ۴۶۹ - ۴۷۲)

آن‌ها نباید زینت خود را آشکار سازند جزء آن مقداری که طبیعتاً ظاهر است: «إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» زنان حق ندارند زینت‌هایی که معمولاً پنهان است آشکار سازند هرچند اندام شان نمایان نشود و به این ترتیب آشکار کردن لباس‌های زینتی مخصوصی را که در زیر لباس‌های عادی یا چادر می‌پوشند مجاز نیست، چراکه قرآن از ظاهر ساختن چنین زینت‌ها نهی کرده است و چون در روایات متعددی زینت ظاهر به «انگشتر»، «سرمه» و مانند آن تفسیر شده، می‌فهمیم منظور از زینت باطن نیز خود زینت‌هایی است که نهفته و پوشیده است.

دومین حکمی که در این آیه بیان شده این است: «آن‌ها باید خمارهای خود را بر سینه‌های خود بیفکنند: بخمرهن علی خبوهن».

«خمر» جمع خمار (بر وزن حجاب) در اصل به معنای پوشش است ولی معمولاً

به چیزی گفته می‌شود که زنان با آن سر خود را می‌پوشانند (روسری). زن در دوره جاهلیت نیز روسری می‌پوشید، ولی زینت خود را بر مردان آشکار می‌کرد، بدین گونه که روسری را پشت گوش خود می‌افکند تا گوشواره‌هایش آشکار شود و گردن و گلو و قسمتی از سینه خود را هم آشکار می‌ساخت و در نتیجه زیبایی‌ها و جذابیت‌های خود را نمایش می‌داد. آن‌گاه این آیه نازل شد که به زنان مؤمنان دستور می‌دهد مقنعه بپوشند به گونه‌ای که موی و گوش‌ها و گردن‌ها و سینه‌هایشان پیدا نباشد. (مدرسی، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۳۰۲)

در سومین حکم، مواردی را که زنان می‌توانند در آن جا حجاب خود را بگیرند و زینت پنهان خود را آشکار سازند، با این عبارت شرح می‌دهد: «آن‌ها نباید زینت خود را آشکار سازند: «وَلَا يَبْدِيْنَ زِينَتَهُنَّ» مگر در دوازده مورد: برای شوهرانشان یا پدرانشان یا پدران شوهرانشان یا پسرانشان یا پسران همسرانشان یا برادران شان یا پسران برادران شان یا پسران خواهران شان یا زنان هم‌کیششان یا بردگان شان یا پیروان و طفیلیان که تمایلی به زن ندارند (افراد سفیه و ابلهی که میل جنسی در آن‌ها وجود ندارد) یا کودکانی که از عورت زنان آگاه نیستند. چهارمین حکم این است که: «آن‌ها هنگام راه رفتن پاهای خود را به زمین نزنند تا زینت پنهان شان دانسته شود (و صدای خلخالی که بر پا دارند به گوش رسد)؛ «وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يَخْفَيْنَ مِنْ زِينَتِهِنَّ».

سید محمد تقی مدرسی در ضمن این آیه گفته است: «آیه حجاب شرعی را که واجب است زن مسلمان مراعات کند، بیان می‌کند. زن باید تمام پیکر خود را بپوشاند به جز چهره، دو کف دست و دو قدم و سورمه چشم و حنا و انگشتری که ظاهر ساختن آن‌ها جایز است، وانگهی بر زن واجب است که روسری یا مقنعه‌ای بپوشد که سینه و گردن را بپوشاند». (مدرسی، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۳۰۲)

در *تفسیر احسن الحديث* درباره توضیح این آیه آمده است: «مراد از زینت همان است که آشکار کردن آن بر نامحرم حرام است. در این‌جا هشت گروه از محارم سببی و نسبی ذکر شده است که نشان دادن زینت به آن‌ها حرام نیست. منظور از «أَوْ نِسَائِهِنَّ» زنان مؤمن است یعنی می‌توانند زینت خود را به زنان مؤمن نشان دهند اما نمی‌توانند در نزد غیرمسلمانان لخت شوند و زینت خود را نشان دهند زیرا زنان غیرمسلمان مصونیت ایمانی ندارند و آنچه از زنان مسلمان دیده‌اند پیش شوهران خود نقل می‌کنند و آن به فحشا می‌گردد ولی زنان مؤمن آنچه دیده‌اند به شوهران خود نقل نمی‌کنند. روایتی از امام صادق آمده که چنین می‌فرماید: «سزاوار نیست زن مسلمان در برابر زن یهودی یا نصرانی برهنه شود چرا که آن‌ها آن چه را دیده‌اند برای شوهرانشان توصیف می‌کنند». (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۶۱)

«أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ» ظهور این کلمه در آن است که می‌توانند زینت خود را به مملوک خود نشان دهند، غلام باشند یا کنیز.

«أَوْ اللَّتَّعِينَ غَيْرِ أُولَى الْأَرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ» منظور از اربه احتیاج به نکاح است یعنی

شهوتی ندارد که او را به ازدواج محتاج کند بنابراین روایات مراد ابلهان است که انسان سرپرست آنهاست، از این جهت به آنها تابع گفته شده است که تابع سرپرست و وصی هستند.

«أَوِ الْطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَتِ النِّسَاءِ» الف و لام الطفل برای استغراق است یعنی جماعت اطفالی که بر عورات زنان و چیزهایی که زنان باید بپوشانند واقف نشده‌اند به عبارتی دیگر بر فروج زنان غالب نشده‌اند و قدرت مجامعت ندارند گویند مراد از آن بلوغ و شاید تمیز باشد.

«وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يَخْفَى مِنْ زِينَتِهِنَّ» یعنی وقت راه رفتن پا به زمین نکوبند تا صدای خلخال شنیده شود.

بنابراین آیه مأمور می‌کند زن را که در مقابل چشمان نامحرم خود را بپوشاند و زینت‌هایش را مطلقاً پنهان نگه دارد. در فرهنگ دینی همه بدن زن از سر تا قدم زینت است و از طرفی نفی از ابدای زینت شده است که این دو نشان می‌دهد زن حق ندارد هیچ عضوی از اعضای بدن خود را در برابر نامحرم آشکار کند به جز صورت و کفین چراکه این دو مواضع پوشاندنش به علت کار در بیرون یا حتی مهمانی خانه و... حرج است. (عارفی‌جو، بی‌تا، ص ۱۷۷)

نباید زنان در هنگام راه رفتن پاهای خود را چنان به زمین کوبند تا صدای خلخال‌هایشان به گوش رسد. این امر نشان می‌دهد: اسلام به اندازه‌ای در مسائل مربوط به عفت عمومی سختگیر و موشکاف است که حتی اجازه چنین کاری را نیز نمی‌دهد و البته به طریق اولی اجازه به‌کارگیری عوامل مختلفی را که دامن به آتش شهوت جوانان می‌زند مانند نشر عکس‌های تحریک‌آمیز، فیلم‌های اغواکننده، رمان‌ها و داستان‌های جنسی را نخواهد داد. (شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۴۸۷).

۴. ۲. آراستگی و آرایش زنان برای غیر شوهر (مردان نامحرم)

گرچه آراستگی و زینت زنان برای همسرانشان به دلیل حفظ عفت و استحکام خانواده توصیه شده، در متون اسلامی اعم از قرآن و روایات معصومین از آراستگی و زینت زنان برای غیر شوهرانشان که نامحرم ایشان هستند، به دلیل تحریک مردان و آلوده شدن آنها به گناه نکوهش شده است.

آیه ۶۰ سوره مبارکه نور حتی زنان سالخورده‌ای را که ناامید از زناشویی‌اند، از خودآرایی و آرایش در برابر نامحرم نهی کرده است: «وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»؛ و بر زنان ازکارافتاده‌ای که امید زناشویی ندارند گناهی نیست که پوشش خود را کنار نهند در صورتی که زینت نمایی نکنند و عفت ورزین برای آنها بهتر است، خدا شنوای داناست.

«وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ». قعود به معنای جلوس است به معنی بازنشست که دیگر رغبتی در نکاح آنها نیست.

«أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ». مراد روبند و نقاب و چادر و عبا که روی مقنعه و چارقد روی سر می‌کشند که صورت آن‌ها مستور باشند، آن هم در صورتی که «غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ» صورت خود را آرایش نکرده باشند و گوشواره و گردنبند آن‌ها ظاهر نباشد و لباس زینت نپوشیده باشند که معنی تبرج است. (طیب، ۱۳۷۸، ج ۹، ص ۵۶۱) در حدیثی از امام صادق در ذیل همین آیه، گفته شده است: منظور از «فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحُ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ»، روسری و چادر است، راوی می‌گوید از امام پرسیدم: در برابر هر کس که باشد؟ فرمود: در برابر هر کس که باشد، اما خودآرایی و زینت نکند. (عاملی، ج ۱۴، ص ۱۴۷)

در تفسیر نور درباره «وَوَالْفَوْعُ مِنْ اللَّيْسَاءِ الَّتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا» آمده است که سالخورده گی به تنهایی کافی نیست، بلکه باید بی‌میل به ازدواج نیز باشد تا اجازه برداشتن روسری را داشته باشد. منظور از «غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ» اینست که برای زنان چه پیر و چه جوان، نشان‌دادن آرایش و زینت بدن ممنوع است. (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۲۱۴)

در واقع برای این استثنا دو شرط وجود دارد: اول این‌که به سن و سالی برسند که معمولاً امیدی به ازدواج ندارند، به تعبیر دیگر جاذبه جنسی را کاملاً از دست داده باشند. دیگر این‌که در حال برداشتن حجاب، خود را زینت ننمایند. (شیرازی، ج ۱۴، ص ۵۷۸ - ۵۷۹)

در این‌جا شارع مقدس به زنان که کسی مایل به زناشویی با آنان نیست، اجازه می‌دهد که بخشی از جامه‌های خود مانند مقنعه و چادرهای شان را که سر آنان را می‌پوشانند، بردارند، به شرط آن‌که با ارایه جایگاه‌های زینت خویش خودنمایی نکنند. (مدرسی، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۳۶۰)

به هر حال زنان اعم از پیر و جوان زینت‌های پنهانی خود را باید بپوشانند و همچنین لباس‌های زینتی که جلب‌توجه می‌کند بر تن نکنند.

بنابراین علت ممنوعیت زنان از خودآرایی در برابر نامحرم این است که چون غریزه جنسی و جاذبه‌های آن، بسیار نیرومند است، ممکن است حتی خودآرایی سالخوردگان نیز غریزه جنسی انسان را تحریک کرده و به فساد بکشانند.

۵. آسیب‌های فردی و اجتماعی خودنمایی

۵.۱. آسیب‌های فردی

تبرج و خودآرایی به شکل افراطی نوعی بیماری است که سلامت زنان را به خطر می‌اندازد که به عشوه‌گری، طنازی و دلربایی از آن یاد می‌شود و ناشی از فشارهای روانی فرد است. «المیروز» روانشناس معروف در کتاب «روح زن» چنین نوشته است: وقتی زن، مرد را نسبت به خود علاقه‌مند دید و به‌سوی او متمایل شد، منظور اصلی او در عشوه‌گری و خودنمایی از بین می‌رود؛ چنان‌که مشاهده

می‌شود زنانی که به شوهر و کودکان خود علاقه دارند، به کلی از این عالم (عشوگری و دلبری افراطی و مذموم) برکناراند و اگر زنی دیده شود که شیوه خودنمایی را پیشه کرده، فقط به این دلیل است که پاسخ عواطف درونی خویش را نزد شوهرش نیافته است.. (شهرئیس، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۸)

یکی دیگر از آسیب‌های بی‌حجابی و زینت افراطی زنان، ایجاد قساوت قلب است. به عبارت دیگر از عوامل تولید قساوت قلب، جلوه‌گری و زینت و آرایش زن در برابر نامحرم است که در دنیای امروز به نام تمدن و تجدد در زندگی به حد افراط رسیده و بلوایی در عالم به پا کرده و آتشی در اجتماعات بشری افروخته است که به این آسانی خاموش نمی‌شود. در واقع خودآرایی و زینت زن در برابر نامحرم و معاشرت بی‌قیدوبند زنان با مردان به‌راستی از خطرناکترین انحرافات بشر است که به‌عنوان موجبی از موجبات بیماری مهلک قساوت قلب و سنگدلی محسوب می‌شود که در لسان شارع مقدس مایه بطلان انسانیت انسان و موجب هلاکت دائم معرفی شده است. (آبادی، ۱۳۹۱، ص ۵۷)

از طرفی خودنمایی منجر به قرار گرفتن زن در معرض متلک‌ها، تهمت‌ها، تهاجم‌ها و تهدیدهای افراد آلوده و هرزه می‌گردد و موجبات خدشه‌دار شدن عفت آنان را فراهم می‌آورد، این آسیب در آیه ۵۹ احزاب به زنان هشدار داده شده است. (قرائتی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۳۹۹)

مشمول عذاب اخروی شدن، یکی دیگر از تبعات این بیماری (زینت و خودنمایی) است. حضرت عبدالعظیم حسنی روایت کرده است از حضرت امام محمد تقی از پدر بزرگوارشان و ایشان از حضرت علی بن ابیطالب که آن حضرت فرمود: روزی من و فاطمه به خدمت رسول خدا رفتیم و آن حضرت را بسیار گریان یافتیم. عرض کردم پدر و مادرم فدای تو باد یا رسول‌الله! چه چیز سبب گریه شما شده است؟ پیامبر فرمود: ای علی! شبی که مرا به آسمان بردند، زنانی چند از امت خود را در عذاب شدیدی دیدم پس، از حالت آن‌ها تعجب کردم و از شدت عذاب آن‌ها گریستم، (از جمله آن‌ها) زنی را دیدم که به موی خویش آویخته شده، مغز سرش می‌جوشد و زنی را دیدم که گوشت بدن او از جلو و عقب با قیچی‌های آتشین بریده می‌شود پیامبر فرمود: ای دخترم آن زنی که به مو آویخته شده بود موی خود را (در این دنیا) از مردان نامحرم نمی‌پوشاند و آن زنی که گوشت بدنش با قیچی‌های آتشین قیچی می‌شد خود را به مردان نامحرم نمایش می‌داد تا به او رغبت کنند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۳۰۹)

۲. ۵. آسیب‌های اجتماعی

مهم‌ترین آسیب افراط در آرایش و زینت زنان این است که با بی‌حجابی و خودنمایی روابط بی‌بندوبار جنسی در جامعه افزایش می‌یابد. امروز یکی از راه‌هایی که دشمنان اسلام برای تسلط بر مسلمانان از آنان بهره می‌جوید، سست کردن پایه ایمان و تقوا در بین مسلمین است. مهم‌ترین ابزار برای نیل به این مقصد، ترویج بی‌حجابی و استفاده از

لوازم آرایش و خودنمایی زنان مسلمان است. اینجاست که مردان سست ایمان و سست اراده، عنان اختیار از کف داده و تسلیم تمایلات نامعقول و نامشروع جنسی می‌شوند هر چقدر بی‌حجابی و خودنمایی و به دنبال آن روابط بی‌بندوبار جنسی در جامعه افزایش یابد، به همان اندازه پایه‌های ایمان و تقوای افراد سست و ضعیف می‌شود، از این‌رو نتیجه طبیعی آرایش افراطی و خودنمایی و جلومگری در جامعه، چیزی جز تحركات جنسی و به دنبال آن، افزایش روابط نامشروع جنسی و عاطفی و حتی تجاوز به عنف نخواهد بود. (سیف، ۱۳۹۴، ص ۸)

بنابراین رونق گرفتن چشم‌چرانی و هوس‌بازی و سوءقصد و تجاوز به عنف و تبعات آن مانند؛ پیدایش امراض روانی و مقاربتی، بارداری‌های نامشروع و سقط جنین، خودکشی و فرار از خانه در اثر آبروریزی، ایجاد دلهره برای خانواده‌های پاکدامن همه و همه آسیب‌های آرایش افراطی و بیماری خودنمایی و جلومگری در جامعه است. (قرائتی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۳۹۹) از این‌رو مفسرین در تفسیر آیه گفته‌اند که خداوند در این آیه خروج زن را از حریم خانه به هدف فساد و افساد (خودنمایی) نهی می‌کند، زیرا خودنمایی موجب فساد در نفوس و انحطاط اخلاقی در جامعه می‌شود. (همان، ص ۲۵۷)

همچنین ضمن آیه ۳۲ سوره احزاب «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيْطَمَعُ» بیان شده است که واجب است سخن گفتن زن مسلمان و ذاتاً زنان پیامبر با مردان خالی از غنج و دلال باشد تا مبدا آن‌ها را به سمت خواسته نامشروع بکشاند تا عفتشان زیر سؤال نرود و خانواده آسیب نبیند. (مدرسی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۹)

از آسیب‌های دیگر این است که آرایش و خودنمایی زنان زمینه‌ساز خیانت همسران به یکدیگر و خیانت، ضربه مهلکی بر پیوند زناشویی می‌باشد. (سیف، ۱۳۹۴، ص ۹) در احادیث چنین آمده است که رسول خدا می‌فرماید: «هر زنی خود را معطر کند و از خانه بیرون شود مشمول لعنت الهی است تا وقتی که به خانه برگردد». (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۵۱۸-۵۱۹)

فرهنگ حاکم بر خانواده و جامعه نیز تأثیر بسزایی در نوع رفتار افراد دارد وقتی افراد در محیطی رشد می‌کنند که مورد اهمیت و توجه کافی اعضای خانواده خود قرار گرفته و از استقلال نسبی برخوردار هستند به میزان کمتری برای جلب نظر و تأیید اطرافیان تلاش می‌کنند که با آرایش کردن، خود را منصف حضور بگذارند. وقتی مادر و خواهر بزرگ خانواده‌ای که از اصیل‌ترین الگوهای کودک هستند از لوازم آرایش استفاده می‌کنند و حساسیتی نیز به استفاده فرزند و نوجوانشان به استفاده از این وسایل نشان نمی‌دهند، در واقع زمینه استفاده زیاد جوانان را از لوازم آرایشی، به‌راحتی فراهم می‌کنند و ذهن و اندیشه او را از کشف استعدادهايش محروم می‌کنند.

آرایش و پوشش نامناسب مادر یا خواهر نزد نوجوان یا جوان بالغ، تأثیر سوء فراوانی دارد که بعدها گریبانگیر خانواده می‌شود هرچند آرایش زن و شوهر برای یکدیگر امر لازم و مورد توصیه اسلام است، نکته قابل ذکر این است که در

خانواده‌ای با فرزندان نوجوان یا بالغ این آرایش‌ها بایستی به حداقل ممکن کاهش یابد یا دور از چشم آن‌ها اعمال گردد، زیرا دیدن این امور می‌تواند برای جوان تحریک‌کننده باشد. بررسی‌های علمی نشان می‌دهد که گاهی مادر _ دانسته یا نادانسته - در تحریک و انحراف فرزندان تأثیر دارند. (سیف، ۱۳۹۴، ص ۷)

هرگاه خانواده محیطی نامساعد و ناهنجار داشته باشد، به همان اندازه بر رفتارهای اعضای خانواده اثر منفی می‌گذارد و باعث آسیب‌پذیری و اختلال‌های اجتماعی می‌شود. از طرفی الگوهای رفتاری تحقیرآمیز در خانواده منشأ ایجاد انگیزه در افراد برای انجام عمل زیبایی است که تا دوران بزرگسالی نیز ادامه دارد و زمینه نارضایتی فرد از بدنش را فراهم می‌کند. (همان)

نتیجه‌گیری

آرایش امری فطری و طبیعی است، گرایش فطری زن به آرایش، آثار روانی بسیار مثبتی برای وی دارد. از طرفی بی‌میلی به آراستگی و آرایش نیز نشانه اختلال شخصیتی در فرد است و افراط در آن نیز مشکلات فراوانی را برای فرد و جامعه فراهم می‌کند، اسلام نیز با خودآرایی و زینت زنان مخالفتی ندارد، بلکه به آراستگی و خودنمایی زنان برای شوهر بسیار اهمیت داده است، زیرا این باعث حفظ عفت و قوام و پایداری خانواده می‌باشد. اما اسلام با خودآرایی و جلومگری در مکان‌های عمومی کاملاً مخالف است. قرآن کریم در ۲ آیه تحت عنوان تبرج زنان را از حضور در جامعه با هرگونه خودآرایی نامتعارف نهی کرده است؛

«غَيْرَ مُتَّبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ...»؛ (نور/۶۰) زنان (در برابر نامحرمان) با آرایش‌ها و زینت‌هایشان خودنمایی نکنند...

«وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى»؛ (احزاب/۳۳) و در خانه‌هایتان بنشینید و مانند روزگار جاهلیت قدیم با خودنمایی ظاهر نشوید.

بنابراین از نظر اسلام آرایش و زینت به‌خودی‌خود برای زن امری مباح و مطلوب و از ضروریات زندگی زناشویی است، ولی آشکار کردن آن در مقابل مردان نامحرم ممنوع است. از طرفی بی‌توجهی به غریزه خودنمایی و تبرج برای زن زیان‌بخش است. نیز خودنمایی و تبرج بیش از اندازه و خارج از چارچوب حجاب زیان‌بخش است، چون امنیت و سلامت خود زن و روان خانواده و اجتماع را به خطر می‌اندازد یعنی باعث افزایش روابط بی‌بندوبار جنسی در جامعه، خیانت به همسر، ضعیف شدن و سست گشتن ایمان و تقوای افراد، رونق گرفتن چشم‌چرانی و هوس‌بازی و سوءقصد و تجاوز به عفت و تبعات آن مانند پیدایش امراض روانی و مقاربتی، بارداری‌های نامشروع و سقط جنین، خودکشی و فرار از خانه بر اثر آبروریزی، ایجاد دلهره برای خانواده‌های پاکدامن و... می‌شود. پایین آمدن اعتمادبنفس زنان و دختران، قساوت قلب، افزایش اضطراب روحی و روانی و نهایتاً عذاب اخروی نیز از آسیب‌های فردی گرفتار شدن به بیماری خودنمایی و جلومگری

افراطی است.

منابع

- * قرآن کریم، ترجمه ابوالفضل بهرامپور.
۱. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر و الطباعة و النشر و التوزیع، چاپ سوم.
۲. آبادی، سید محمدضیاء، (۱۳۹۱)، *نباید که گل‌ها پر پر شوند*، تهران، انتشارات بنیاد خیریه الزهراء.
۳. بابویه (صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۳)، من لایحضره الفقیه، قم، جامعه مدرسین.
۴. تمیمی‌امدی، غرالحکم (۱۴۱۰)، غرر الحکم، قم، درالکتاب الاسلامی.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۳ق) *وسائل الشیعه*، بی‌جا، مکتبه الاسلامیه، چاپ هفتم.
۶. راغب اصفهانی، حسن بن محمد، (۱۴۰۴ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، بی‌جا، دفتر نشر الکتاب.
۷. رحیمی، مرتضی، (۱۳۹۶)، «زینت و آراستگی از دیدگاه امام رضا»، *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره ۴، ص ۲۵ - ۴۷.
۸. ری شهری محمدی، محمد، (۱۳۷۹)، *میزان الحکمه*، ترجمه حمیدرضا شیخی، ج ۲۰، قم، مؤسسه علمی‌فرهنگی دارالحديث.
۹. طباطبائی، محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سیدمحمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی‌جامعه مدرسین، چاپ پنجم.
۱۰. طبیب، سید عبدالحسین، (۱۳۷۸)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، انتشارات اسلام، چاپ دوم.
۱۱. عارفی‌جو، مهدی، نقش و جایگاه زینت و تجمل در سبک زندگی اسلامی، اصفهان، قائمیه.
۱۲. علوی‌مهر، حسین، (۱۳۳۱)، *آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران*، قم، زلال کوثر.
۱۳. فراهیدی، خلیل احمد، (۱۴۱۰)، *کتاب العین*، جلد ۷، قم، نشر هجرت، چاپ دوم.
۱۴. فضل‌الله، سید محمد حسین، (۱۳۸۳)، *دنیای زن*، تهران، سهروردی.
۱۵. قرانتی، محسن، (۱۳۸۷)، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی، (۱۳۶۳)، *اصول کافی*، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، ج ۶، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. لمبروزو، جینا، (۱۳۶۹)، *روح زن*، ترجمه پری حسام شهرنئیس، تهران، انتشارات تهران دانش.
۱۸. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی.
۱۹. محمدی سیف، معصومه، (۱۳۹۴)، «آسیب‌شناسی آرایش‌های زنان»، *ره‌توشه راهیان نور*، ۱۳۹۴، ص ۱۳۷ - ۱۵۰.
۲۰. مدرسی، سید محمد تقی، (۱۳۷۸)، *تفسیر هدایت*، ترجمه پرویز اتابکی، مشهد، انتشارات استان قدس رضوی، ۱۳۷۸.
۲۱. مصطفوی، حسن، (۱۴۰۲)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، مرکز الکتاب الترجمه و النشر.
۲۲. معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۵)، *تفسیر و مفسران*، ج ۲، انتشارات تمهید، چاپ دوم.

۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و ششم.